

גדר ברכת המצוות

איתמר יוקר

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. הסוגיא בפסחים
- ג. עניין ברכת המצוות
 1. שיטת הרמב"ן
 2. שיטת הריטב"א
 3. שיטת ספר החינוך
- ד. עובר לעשייתן
 1. מקור החיוב
 2. טעם החיוב
- ה. ברכה לאחר המצוות - ברכת הטבילה
 1. סיכום

א. הקדמה

אנו מכירים סוגים שונים של ברכות: ברכות הנהנין - שקודם האכילה, ברכות הודאה לאחר הסעודה, ברכות השבח- על הנאות שאר החושים כריח, ראייה וכו' וברכת המצוות. במאמר שלפנינו נעסוק בברכות המצוות ונברר מהו גדרן. נפתח בשאלה האם הטעם לברך ברכות אלו הוא משום הודאה לה' בדומה לברכות שאנו מברכים לאחר האכילה, או משום בקשת רשות בדומה לברכות שלפני האכילה או שמא יש להם טעם עצמאי משלהם. לאחר מכן נעיין מדוע הברכה צריכה להיות עובר לעשייתה (קודם עשיית המצווה), ונתאים טעם הדבר לפי שיטות הראשונים בגדר ברכת המצוות. לבסוף נלמד על מקרים יוצאי דופן בהם חובת הברכה היא אחרי המצווה ונבאר איך הדבר מתיישב לפי כל אחת משיטות הראשונים.

ב. הסוגיא בפסחים

הגמרא בפסחים (ז, א) מביאה את דברי רב יהודה, הקובע כי חובה על הבודק חמץ לברך על מצווה זו: "אמר רב יהודה, הבודק צריך שיברך". רב יהודה בא להשמיענו

שלמרות שאין הבדיקה עיקר המצווה אלא הביעור, מברכים בשעת הבדיקה משום שהיא נחשבת כתחילת המצווה. בהמשך הגמרא דנה בנוסח הברכה על הבדיקה ולמסקנה נקבע הנוסח "על ביעור חמץ". כעת כשראינו את חובת הברכה על הבדיקה ונוסח הברכה, נבאר מהו גדר הברכה על מצוות ביעור חמץ, ומתוך כך ננסה להתחקות באופן כללי אחר הגדר של ברכות המצוות.

ג. עניין ברכת המצוות

ראשית נברר מה היא ברכת המצוות. בהגדרת ברכת המצוות נמנה שלוש שיטות של רבותינו הראשונים: שיטת הרמב"ן, הריטב"א וספר החינוך.

1. שיטת הרמב"ן

בבואו לפרש את גדר ברכת המצוות, משווה הרמב"ן בינה לבין ברכות הנהנין, וזו לשונו:

כמו שיש אכילה שצריכה ברכה לפנייה ולא לאחריה כגון פחות מכזית, ויש שטעונה לפנייה ולאחריה, כך יש מצוות שטעונות ברכה לפנייהן ולא לאחריהן ויש שטעונות לפנייהן ולאחריהן, כגון ברכת מילה וברכת התורה וכיוצא בהן.

לדברי הרמב"ן, על ברכות המצוות לפעמים מברכים קודם המצווה ולפעמים לאחר המצווה, כמו בברכות הנהנין שלפעמים מברכים לפני ההנאה ולפעמים לאחר ההנאה. כיוון שהרמב"ן משווה את הזמן של ברכת המצוות הנאמרות לפני או אחרי המצווה לברכות הנהנין, מוכרחים לומר כי אותו טעם שיש לברכה שקודם להנאה או לאחר ההנאה זה הוא הטעם שיש לברכה קודם המצווה או לאחר המצווה. אם כן, כדי לבאר את שיטת הרמב"ן ביחס לגדר ברכת המצוות, נעיין בגמרא בברכות המבארת את הטעם לברכות שלפני האכילה (ברכות הנהנין).

הגמרא במסכת ברכות (לה, א) מבררת מהו מקור החיוב לברך על אכילה, ומציעה ארבעה לימודים מהם היא מנסה להסיק את מקור החיוב. שני הלימודים הראשונים אותם מביאה הגמרא הם ברכת חילול כרם וברכת חילול קמה. כשדוחה הגמרא לימודים אלו מציעה הגמרא לבאר מקור חיוב הברכה משילוב של שני הדינים הנ"ל. דוחה הגמרא גם ניסיון לימוד זה ומציעה ללמוד מחיוב ברכה אחרי אכילת פרי משבעת המינים, אך דוחה הגמרא גם ניסיון לימוד זה.

לאחר שהגמרא דחתה את ארבעת המקורות הקודמים, הגמרא מביאה מקור חמישי וסופי מסברא האומרת: חובה לברך על כל דבר מאכל מפני ש"אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה". לחיזוק סברא זו מובאת ברייתא הנוקטת כי אדם הנהנה מהעולם הזה בלי ברכה נחשב כאילו נהנה מהקדש: "כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה, כאילו נהנה מקדשי שמים, שנאמר: לה' הארץ ומלואה", הארץ שייכת לה' ולכך כשנהנה ממנה האדם ללא רשות, הוא בעצם נהנה מהקדש.

ממסקנת הגמרא עולה כי הברכות שלפני האכילה הן ברכות שבח לה' על בריותיו כפי שעולה מנוסח הברכה, ותפקידם להתיר את האוכל להנאת האדם, כדי שלא יהנה מן העולם הזה באכלו את המאכל בלא ברכה. לעומתם, הברכות שלאחר האכילה הן ברכות הודיה לה' על האוכל.

כעת, כשביררנו הטעם לברכות שלפני האכילה, ובנוסף ביארנו את שיטת הרמב"ן שמשווה בין ברכות שלפני האכילה לברכות המצוות, נבין את שיטת הרמב"ן בנוגע לברכת המצוות. למדנו בגמרא שטעם ברכות הנהנין קודם האכילה הוא כדי להתיר את האכילה לאדם, אם כן לשיטת הרמב"ן טעם ברכת המצוות קודם המצווה הוא כדי להתיר לנו את ההנאה מהמצווה. מהי אפוא ההנאה מהמצווה שדרוש לנו להתיר? נחזור לדברי הרמב"ן:

חלי הנפש הוא המעשה הרע, ובריאותה הוא המעשה הטוב והיא נהנית ושמחה בו כשידעה שמעשיה מקובלים לפני בוראה כאילו אוכלת ושותה... הנפש מתענגת ושמחה במעשיה המקובלים לפני הבורא כהנאת הגוף באכילה, והיא האכילה הודאית, וזהו תענוג הכתוב או תענוג על ה'...

מלמד אותנו הרמב"ן שלנפש האדם יש הנאה בפני עצמה כאשר עושה מצווה, הנאה זו לנפש היא כמו הנאת האכילה לגוף, ועל כן יצטרך האדם לברך על התרת הנאת נפשו בכך שיעשה את המצווה.

2. שיטת הריטב"א

הריטב"א מביא שתי דרכים להגדיר את ברכת המצוות: "כדי שיתקדש תחלה בברכה, ויגלה ויודיע שהוא עושה אותה מפני מצות השי"ת". בדרכו הראשונה מבאר גדר הברכה לרומם את המברך בקדושה לפני שעושה את המצווה כדי שיעשה את המצווה כאשר הוא מרומם וקדוש. הדרך השנייה היא הודעה שהמברך פועל לשם ה' וכך לפני המצווה מכריז עליה שעושה אותה לשם שמיים. בנוסף, הריטב"א מציין שהברכה היא עבודת הנפש וראוי להקדים עבודת הנפש לעבודת הגוף ולכן

זמן הברכה הוא עובר לעשייתן, כלשונו: "כי הברכות מעבודת הנפש, וראוי להקדים עבודת הנפש למעשה שהיא עבודת הגוף".

3. שיטת ספר החינוך

בספר החינוך כתב כך בטעם הברכה: "הזכרת ברוך היא הודאה לפניו על הברכות שהן לו, ושצריך להודות אליו בזה בתחילת האכילה ובסופה... ברכת המצוות פותחת בברוך, לרוב התועלת שהועילנו האל ברוך הוא בהן".

לדעת החינוך גדר ברכת המצוות הוא הודאה, כלומר האדם מודה לקב"ה על הטובה שנתן לו מצוות לקיימן. אך יש להקשות, כיצד יסביר החינוך את החיוב לברך דווקא עובר לעשייתן? הרי לפי פירושו גדר הברכה הינו להודות על המצווה, אז מדוע יש לברך דווקא לפני קיום המצווה ולא אחריה? בהמשך הדברים ניישב את שיטתו.

ג. עובר לעשייתן

1. מקור החיוב

הגמרא בסוגייתנו בפסחים (ז, ב) עוסקת בדין עובר לעשייתן, דהיינו החיוב לברך קודם עשיית המצווה. הגמרא מציינת שפשוט שזמן הברכה הוא עובר לעשייתן: "אמר רב יהודה אמר שמואל כל המצוות מברך עליהם עובר לעשייתן". לאחר מכן הגמרא מבררת מניין לנו שהביטוי "עובר" הוא מלשון "קודם" ולומדת זאת משלושה מקורות:

למדים מהכתוב בספר שמואל "וירץ אחימעץ דרך הככר, ויעבור את הכושי" שהמשמעות היא שהקדים אחימעץ את הכושי (כשיואב בן צרויה שלח את הכושי לבשר לדוד על מות אבשלום, רץ אחימעץ ועבר על פניו כדי לספר לדוד בעצמו על מות אבשלום). לימוד נוסף מהכתוב בבראשית "והוא עובר לפניהם" שהקדים יעקב ועבר על פני נשותיו ובניו כדי לפגוש את עשו לפניהם. הלימוד השלישי מהכתוב במיכה "ויעבור מלכם לפניהם וה' בראשם" שיקדים מלך המשיח לעבור לפני ישראל, והקדוש ברוך הוא יעבור בראש כולם להחזיר את שכינתו לציון. מכל מקום, יוצא מכאן שישנה חובת לברך ברכת המצוות באופן שזמן הברכה עובר לעשייתן, לפני עשיית המצווה.

2. טעם החיוב

כעת כשראינו מהו מקור חיוב לברך על המצוות קודם עשייתן, נתחקה אחר הטעם לחיוב הנ"ל בהתאם לשיטות הראשונים שראינו לעיל בגדר הברכה:

לדברי הרמב"ן, החיוב לברך קודם המצווה מתיישב היטב, שהרי הברכה נועדה להתיר הנאת הנפש וממילא להתיר עשיית המצווה, אם כך ברור שהברכה תהיה עובר לעשייתן כדי להתיר את המצווה שתבוא לאחר הברכה.

גם לדברי הריטב"א מובנים הדברים. לדרכו הראשונה שאמר שהברכה מעלה את דרגתו הרוחנית של המברך בשביל המצווה, בהכרח שהברכה תאמר קודם המצווה כדי שבמצווה עצמה יהיה האדם כבר מורם בקדושה. לדרכו השניה לפיה האדם מודיע שעושה מצווה לשם ה', מסתבר לומר שיש לברך קודם המצווה כדי להודיע עליה לפני ביצועה. בנוסף, כשהריטב"א אומר שהברכה היא עבודת הנפש וראוי להקדים את עבודת הנפש לעבודת הגוף, כלומר את הברכה למצווה, אז בהכרח הברכה חייבת להיאמר באופן של עובר לעשייתן.

לעומת שיטות ראשונים אלו, לשיטת החינוך שאמר שהברכות הן הודאה לה' על המצוות, קשה להבין את הצורך בברכה עובר לעשייתן, אדרבה, לדבריו היה מובן אם היינו מצווים לברך אחרי המצווה וכך להודות על המצווה ועל הזכות לקיימה, אך כיצד יתכן לדבריו שנצטוונו לברך על המצווה עובר לעשייתה? האם נודה על הזכות לקיים את המצווה טרם קיומה?

אם כן, שיטות הרמב"ן והריטב"א מסתדרות עם הכלל שחובת הברכות עובר לעשייתן, אך לפי הסבר החינוך קשה, מדוע יש לברך קודם המצווה. החינוך עצמו התייחס לקושי הנ"ל ויישבו כך:

הענין הזה שחייבנו האל ברוך הוא ברכה בקריאת התורה לפניו ובמזון לאחריו, מן הדומה שהטעם לפי שהוא ברוך הוא לא ישאל מן החומר לעבדו ולהודות בטובו רק אחר שיקבל פרס ממנו, כי החלק הבהמי לא תכיר בטובה רק אחר ההרגש, אבל קריאת התורה שהוא חלק השכל, והשכל יודע ומכיר וקודם קבלת התועלת יבין אותו.

מחדש החינוך שעל הנאות שכליות כמו לימוד תורה, יש להודות קודם ההנאה, כי השכל נהנה כבר מעצם ידיעת ההנאה. בדבריו מבואר חילוק בין החלק הבהמי באדם לשכלו, לדעתו ההכרה בטובה מגיעה לאחר ההנאה רק בהנאה חומרית, כגון אכילה, לעומת זאת בלימוד תורה שהוא עניין שכלי והנאת הנפש, האדם בשכלו

מכיר בהנאה עוד לפני קבלתה ולכן צריך להודות כבר כשעומד לגשת אליה. בהמשך דבריו, מפנה החינוך להסבר זה גם בהקשר של ברכות המצוות וזו לשונו:

וכן חייבנו לברך השם ולהודות לפניו על כל הטובה אשר גמלנו בעשותנו מצוותיו היקרות, ואמרו שמברכין עליהן עובר לעשייתן, והענין הוא לדעתי כטעם הנזכר סמוך בקריאת התורה.

נמצא שהחינוך כורך את ברכות התורה והמצוות יחדיו ולדבריו שניהם שייכים לתחומי הנאה שכליים. ממילא זמן ברכתם הוא כשעומדים לגשת אל הלימוד והמצוות, כיוון שכבר בשלב זה האדם נהנה בהשגתו העניינית. לעומת זאת בהנאות חומריות כאכילה, בהם אדם משיג ההנאה רק לאחר פעולתו, יש לברך לאחר ההנאה.

ד. ברכה לאחר המצווה - ברכת הטבילה

בהמשך דברי הגמרא על חובת ברכת המצוות עובר לעשייתן, הגמרא החריגה מדין זה את ברכת הטבילה וקבעה כי על הטבילה מברכים דווקא לאחר המצווה: "כל המצוות מברך עליהם עובר לעשייתן... בי רב אמרי חוץ מן הטבילה ושופר, בשלמא טבילה דאכתי גברא לא חזי". כעת נראה כיצד דין ברכת הטבילה מסתדר עם שיטות הראשונים השונות שראינו בגדר ברכת המצוות.

הגמרא אומרת לגבי טבילה שמוכן לה מדוע מברכים לאחריה ולא עובר לעשייתה, כיוון "דאכתי גברא לא חזי" כלומר האדם עדיין לא ראוי לברך. נחלקו הראשונים על איזה מקרה מדובר בו האדם אינו ראוי לברך לפני הטבילה ולכן יברך אחריה. לדעת רש"י מדובר בבעל קרי שטובל ויברך אחר הטבילה ולא לפני כיוון שאין הבעל קרי ראוי לברכה עד שיטבול, שכן למדנו במסכת ברכות (כ, ב) שבעל קרי אסור בדברי תורה ובברכות עד שיטבול (ולכן תיקנו חכמים לגבי בעל קרי שבכל הטבילות יברך אחר הטבילה ולא לפנייה).

רבינו חננאל (המוזכר גם בתוספות על הגמרא) חולק על רש"י ומעמיד את הגמרא בטבילת גר. גר אינו מברך עובר לעשייתו מאחר שקודם הטבילה אינו ראוי לומר 'וציונו' שהרי עדיין נוכרי הוא. אולם שאר חייבי טבילה מברכים קודם הטבילה לדעת ר"ח. מוסיף הר"י על דברי רבינו חננאל, שאין לגעור בנשים שמברכות אחר הטבילה, שמאחר ובטבילת גר יצטרך לברך אחריה, לא חילקו חכמים בתקנתם ובכל הטבילות יכול לברך גם אחרי הטבילה. תוספות בהמשך דבריו מביא שיטה נוספת

בשם יש מפרשים, שעל כל הטבילות יברך רק אחרי הטבילה, מחשש שיברך קודם הטבילה ואחרי הברכה יפחד להיכנס למים, אם כך נמצא שברך סתם (ולא יברך תוך כדי הטבילה כיוון שליבו רואה את ערוותו).

בין הדעות שהזכרנו יש חילוק בשאלה מי יחויב לברך רק אחרי הטבילה, אך פשוט לכולם שגר יחויב לברך אחר טבילתו כיוון שלפני הטבילה הוא עודנו נכרי ורק כאשר טובל ומסיים את שלבי הגיור, הופך יהודי ויכול לברך על המצווה "וציוונו". כיוון שבעניין טבילת גר מוסכם על כל הדעות שיברך לאחרי הטבילה, עלינו לבדוק אם דין זה מסתדר עם שיטות הראשונים בעניין גדר ברכת המצוות.

לפי החינוך הסובר שגדר ברכת המצוות היא הודאה, מיושב היטב מדוע אפשר לברך ולהודות על המצווה גם אחרי קיומה. גם לדרכו השנייה של הריטב"א שביאר שהגדרת ברכת המצוות היא להודיע שהמצווה נעשית לשם ה' אפשר ליישב שהרי אפשר להודיע זאת גם מיד לאחר המצווה, וממילא דרך זו מסתדרת עם הדין של ברכת גר לאחר טבילתו. אלא שדרכו הראשונה של הריטב"א לפיה גדר ברכת המצוות היא לרומם מעלתו הרוחנית של המברך מעלה קושי, איך הבנה זו מסתדרת עם דין ברכת הגר שמברך לאחר הטבילה? וכי יתכן שהגר מרומם עצמו רוחנית בשביל המצווה רק אחריה!?

כדי ליישב דברי הריטב"א נבאר כוונתו ששני הטעמים שהזכיר משלימים אחד את השני וממילא יכול הגר לברך אחר הטבילה מצד ההודעה על המצווה שהרי אפשר להודיע שנעשתה לשם שמים גם רגע אחרי המצווה.

אך לדברי הרמב"ן שהסביר גדר ברכת המצוות כבאות להתיר את המצווה, לכאורה לא מסתדר, שהרי לא שייך להתיר את הנאת המצווה לאחר עשייתה, ומדוע לשיטתו יהיה טעם לגר לברך אחר הטבילה?

נמצא ששיטות החינוך והריטב"א מיושבות עם ברכת הגר לאחר מצוות טבילתו, ברכה זו של הגר קשה על שיטת הרמב"ן.

ניישב את שיטת הרמב"ן. מצינו מציאויות בהם דיבורים שמבטלים מהויות למפרע, למרות שהדיבור נאמר לאחר המעשה. הדבר קיים בביטול קניין על ידי דיבור, דהיינו דיבור שמגיע לאחר קניין מבטל את הקניין, כלומר אם אדם יעשה מעשה קניין ובצמוד למעשה יודיע שמתחרט, הקניין לא יחול.

מקור הדברים במסכת בבא בתרא קכט: "והלכתא של תוך כדי דבור כדבור דמי לבר מעבודת כוכבים וקדושין".

הגמרא מבארת שכל אמירה אחר הפעולה ובצמוד לה תשפיע על הפעולה ותבטל אותה, לבד מעבודה זרה וקדושי אישה שם דיבור אחר המעשה לא יספיק לבטלו כיוון שאנשים מדקדקים מאוד בפעולותיהם בנושאים אלו מחמת החומרה שלהם. אפשר להסביר זאת בכך שדיבור צמוד למעשה נחשב לחלק ממשי מהמעשה עצמו ולכן כשהמבטל אומר שמבטל הקניין בסמוך לקניין, הקניין מתבטל כי הוא עודנו חלק ממשי בקניין, דרך אחרת להסביר הדין היא, שלמרות שדיבור אחר קניין אינו חלק מהקניין עצמו, כיוון שצמוד לקניין, יש לו עדיין השפעה על הקניין ויכול לבטלו. בין כך ובין כך לשני ההסברים יוצא שהקניין מתבטל דרך הדיבור שהגיע לאחר מעשה הקניין, ונסביר כך את דברי הרמב"ן בברכת גר על טבילתו לאחר המעשה, כיוון שהברכה שמגיעה בסמוך למעשה היא עדיין חלק במעשה, או שהיא מספיק קרובה למעשה כדי להשפיע עליו, ולכן לדיבור תהיה משמעות על המעשה, כלומר לברכה תהיה משמעות על המצווה וכך דעת הרמב"ן מתיישבת, כשמובן לנו היכולת להתיר את המצווה גם לאחר עשייתה.

ה. סיכום

למדנו בגדר ברכת המצוות שלוש שיטות ראשונים:

א. שיטת הרמב"ן בגדר ברכת המצוות שהשווה בין ברכת המצוות לברכות הנהנין שקודם האכילה.

למדנו בגמרא בברכות שגדר ברכת הנהנין הוא להתיר לאדם הנאת האוכל, וממילא בדומה לברכת הנהנין גדר ברכת המצוות הוא להתיר לנו ההנאה הנפשית מעשיית המצוות.

ב. דעת הריטב"א שברכת המצווה נועדה לרומם ולקדש האדם, ולהודיע לעצמו ולאחרים שעושה המצווה לשם ציווי הש"י.

ג. דרכו של ספר החינוך, שאדם בברכת המצוות מודה ומשבח את הבורא על המצוות שנתן לנו, בדומה לחובת ההודאה לאחר אכילת מזון.

הסברנו הטעם שיש לברך על המצוות עובר לעשייתן לפי כל שיטה:

א. לשיטת הרמב"ן מבורר, שכדי להתיר לעצמו עשיית המצווה, יש לברך לפני המצווה ולהתיר לעצמו הנאת המצווה לפני שיעשה אותה.

ב. לדעת הריטב"א על האדם להתקדש בשביל המצווה ולכן נכון שיברך ויתקדש קודם שיעשה המצווה, ולטעמו השני של הריטב"א אדם יודיע שעושה את המצווה לשם שמים לפני עשייתה.

ג. לדרכו של החינוך לכאורה קשה להסביר את חיוב הברכות עובר לעשייתן כיוון שלדעתו הברכה היא הודאה ומדוע שלא יברך אחרי המצווה, באר החינוך את שיטתו ששכלו של אדם מכיר בהנאת המצווה עוד לפני עשייתה ולכן יברך לפנייה.

בנוסף, למדנו על מצוות הטבילה שחובת הברכה היא אחרי הטבילה ולא לפנייה, הבאנו את דעות הראשונים לשאלה על מי בדיוק חלה חובה זו, ויישבנו את האפשרות לברך לאחר המצווה בהתאם לשיטות שלמדנו בעניין גדר ברכת המצוות.

א. לדברי החינוך, אפשר להודות על הנאת המצווה גם אחריה.

ב. לטעמו השני של הריטב"א אפשר להודיע על מעשה, שפעלת כך לצורך מסוים (כגון בברכת המצוות, להודיע שעשית המצווה לשם שמים) גם אחרי המעשה ולכן אפשר לברך גם אחרי עשיית המצווה (לטעמו הראשון שעניין הברכה הוא להתקדש לקראת המצווה באמת קשה, הסתפקנו בהבנה לפי הטעם הראשון על ידי שבארנו ששני טעמיו נכונים יחד).

ג. לשיטת הרמב"ן התקשינו להבין איך יוכל אדם להתיר לעצמו לעשות מעשה אחרי שעשה אותו. דבריו התבארו לנו על ידי השוואה לדיבור לאחר קניין, שכמו שלדיבור לאחר קניין יש השפעה על הקניין (כיוון שהוא נחשב עוד חלק בקניין או שעקב כך שצמוד לקניין, יש לו השפעה עליו) כך גם לברכה תהיה השפעה על המצווה גם לאחריה ולכן במקרים שחיוב הברכה הוא אחריה יוכל האדם לברך לאחר עשיית המצווה.